

**ԲԱԹՈՒՄԻ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՓՈՒԼԸ.
ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՎԵՐՋՆԱԳՐԻ ԸՆԴՈՒՆՈՒՄԸ (1918 Թ. ՄԱՅԻՍ-ՀՈՒՆԻՍ)**

Բանալի բառեր – Առաջին աշխարհամարտ, Բաթումի բանակցություններ, թուրքական պատվիրակություն, հայկական պատվիրակություն, մայիսի 11-ի դաշնագրի նախագիծ, հայ-թուրքական հարաբերությունների նոր բովանդակություն, թուրքական վերջնագրի ընդունում, Բաթումի դաշնագիր

1918 թ. փետրվարի 27 (մարտի 12)-ից ապրիլի 1 (14)-ը Տրապիզոնում կայացած դիվանագիտական բանակցություններին¹ հաջորդել էին Բաթումի բանակցությունները (առաջին փուլ՝ մայիսի 11-ից 26-ը)² Օսմանյան Թուրքիայի և Անդրկովկասյան անկախ հանրապետության միջև՝ մինչև վերջինիս լուծարումը մայիսի 26-ին:

Բաթումի բանակցությունների **երկրորդ փուլը** սկսվեց մայիսի 30-ին և շարունակվեց մինչև հունիսի 4-ը՝ արդեն Անդրկովկասյան երեք անկախ հանրապետությունների՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ միաժամանակ, սակայն յուրաքանչյուրի հետ առանձին-առանձին: Դրանով հայերի և Օսմանյան Թուրքիայի հարաբերություններում մի նոր փուլ էր սկսվում: Այս առնչությամբ Ա. Խաչատրյանը գրում է, որ մայիսի վերջին օրերին «յանկարծ նոր յեղաշրջում մը կը կատարուի անոնց (թուրքերի – Գ. Պ.) տրամադրութեան մէջ»³: Հայ-թուրքական դիվանագիտական հարաբերությունները նոր բովանդակություն էին ստացել. օսմանյան կառավարությունը դրսևորում էր շահագրգռվածություն Արևմտյան Հայաստանի սահմաններից դուրս՝ Հարավային Կովկասում, հայկական պետություն ստեղծելու հարցում, չնայած նման ակնարկներ արվել էին դեռևս Տրապիզոնի դիվանագիտական բանակցությունների ժամանակ թուրքական պատվիրակության

¹ Տե՛ս **Պետրոսյան Գ.**, 1918 թ. Տրապիզոնի հաշտության խորհրդածողովը. Հայկական հարցի արձարծումները // «Հայագիտության հարցեր» (այսուհետև՝ «ՀՀ»), 2016, թիվ 3, էջ 46-67: Տե՛ս նաև *նույնի*՝ Թուրքիային տարածքային զիջումների հարցը Տրապիզոնի հաշտության խորհրդածողովում (1918 թ. մարտ-ապրիլ) // «ՀՀ», 2017, թիվ 1, էջ 29-41:

² Տե՛ս **Պետրոսյան Գ.**, Դիվանագիտական բանակցությունները Բաթումում. Անդրկովկասյան պետության կազմալուծումը. երեք անկախ հանրապետությունների ստեղծումը (1918 թ. մայիս) // «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Միջազգային հարաբերություններ, քաղաքագիտություն» (այսուհետև՝ «ԲԵՀ»), 2017, թիվ 3, էջ 3-26:

³ **Խաչատրյան Ա.**, Արևելահայ և թուրք դիվանագիտական հարաբերությունները, Երևան, 2010, էջ 100:

նախագահ Ռաուֆ Բեյի և այլոց կողմից¹: **Սակայն հարց է ծագում՝ ինչու՞, և որո՞նք էին նրանց այդ քողարկված քաղաքականության հիմնական դրդապատճառները:**

Կանխագգալով Քառյակ դաշինքի երկրների մոտալուստ պարտությունը Առաջին աշխարհամարտում՝ Օսմանյան Թուրքիան ձգտում էր Բաթումի դիվանագիտական բանակցությունների երկրորդ փուլում ստորագրվելիք հաշտության դաշնագրով օր առաջ ամրագրել իր նկրտումները Բրեստ-Լիտովսկի սահմաններից դուրս՝ մեծ մասամբ հայկական և հայաբնակ գավառների նկատմամբ: Միաժամանակ նա ցանկանում էր նաև իրավունք վերապահել զինաթափել և անհապաղ դուրս բերելու խորհրդային Բաքվից ու նրա արվարձաններից հայկական զինյալ ուժերը՝ որոնք բոլշևիկների հետ ռազմական միասնական ուժերով խոչընդոտում էին թուրքական բանակի մուտքը Բաքու՝ (1918 թ. ապրիլի 25-ին Բաքվում ստեղծվել էր խորհրդային Ժողկոմխորհուրդ՝ բոլշևիկ Ստեփան Շահումյանի գլխավորությամբ): Ինքնըստինքյան հասկանալի էր, որ Օսմանյան Թուրքիան չափազանց երկյուղում էր այն բանից, որ իր դաշնակից կայսերական Գերմանիան նույնպես համառորեն ձգտում էր տեր դառնալ Բաքվի նավթին, մանավանդ Առաջին աշխարհամարտի պատճառով նրա ռազմական արդյունաբերությունը առանձնապես զգում էր վառելանյութի և այլ բնական պաշարների սուր պակաս: Բայց և այնպես օսմանյան բանակը համոզված չէր պատերազմի շուտափույթ ավարտին: **«Անտարակոյս,– գրում է Ա. Խաչատրյանը,– օսմանեան գերագանց ուժի առջև վերջիվերջոյ տեղի պիտ տար հայ բանակը, և անոնք կրնային գրաւել Երևան, բայց ասով պատերազմը պիտի չվերջանար և պիտի սկսուեր անջատամարտ, որ մեծ դժուարութիւններ պիտի յարուցաներ և շատ դանդաղեցներ իրենց արշաւանքը դէպի Թաւրիզ ու Բագու, այն ինչ իրենց մեծ ծրագրի յաջողութեան համար անհրաժեշտ էր որքան կարելի է շուտով Կասպիս ծովն հասնել»²:** Այդ պահին թուրքական հրամանատարությունը չէր կարող հաշվի չառնել առկա լուրջ խոչընդոտը. հայկական ուժերը գործնականորեն և մասնավորապես Դիլիջանի ձորերում գեներալ Անդրանիկ Օզանյանի ներկայությունը իր մարտունակ ջոկատներով հնա-

¹ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 108:

^{*} Առաջին աշխարհամարտի տարիներին արևմտյան ռազմաճակատից, գերմանական ու ավստրո-հունգարական զորությունից տուն վերադարձող նախկին ցարական բանակի հազարավոր հայ սպաների ու զինվորների մի մասը, հայրենիք տեղափոխվելու ուղիներ որոնելով, արգելափակվեց Բաքվում և նրա արվարձաններում կովկասյան թաթարների կողմից երկաթուղային ուղիներով տեղաշարժը խոչընդոտելու պատճառով: Նրանք դրանով փորձում էին խափանել նրանց միավորումը հայկական զինյալ ուժերին: Տե՛ս **Լեռ**, Անցյալից. հուշեր, թղթեր, դիտումներ, Թիֆլիս, 1925, էջ 404:

^{**} Բաքվի հայկական զինուժը, հակառակորդին պարտադրելով իր վրա կենտրոնացնել թուրքական բանակ իհիմնական խմբավորումները, կանխում էր Երևանին սպառնացող վտանգը: Մանրամասն տե՛ս **Ստեփանյան Գ.**, Համագասպ Սրվանձտյան, Երևան, 2016, էջ 494-655:

² **Խաչատրյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 102:

րավորություն չէին տալիս թուրքական գորքերի՝ Ղազախով անցումը Բաքու¹:

Դժվար չէ նկատել, որ եթե ստեղծված պայմաններում թուրքական գորքերը Հայաստանի տարածքով շարժվեին Բաքու, թիկունքում, ի դեմս Հայաստանի, կունենային մի երկիր՝ թշնամական բանակներով: Դրանից էր բխում հաշտություն կնքելու և Բաթումի դաշնագրով իրենց թիկունքը ապահովելու նրանց շտապողականությունը²: Ահա թե ինչու ստորագրվելիք հաշտության դաշնագրով Օսմանյան Թուրքիան այդ վտանգից ապահովագրվելու համար ուզեր թե չուզեր այդ փոքրիկ հատվածի վրա պետք է հանդուրժեր անկախ Հայաստանի գոյությունը, որը մի կողմից կապահովեր իրեն տեղի ուժերի հարձակումներից, իսկ մյուս կողմից՝ դաշնակից Գերմանիայից ավելի արագ ու անարգել կհասներ նավթային Բաքու: Այնտեղ խորհրդային իշխանությունը վերացնելուց հետո նրանք անցնելու էին Հյուսիսային Կովկաս, այնուհետև՝ Միջին Ասիա և իրականացնելու էին իրենց երազած պանթուրքական ծրագիրը:

Ինչպես տեսնում ենք, ամեննին պատահական չէր օսմանյան կառավարության շտապողականությունը: Առաջ անցնելով նշենք, որ նրանց հեռահար ծրագրերն ամրագրվեցին հունիսի 4-ի Բաթումի հաշտության հիմնական դաշնագրի 5, 11 և դրան կից հավելվածի 1, 2-րդ և այլ հոդվածներում, որոնց կանդրադառնանք ստորև:

Հինգշաբթի՝ մայիսի 29-ի ուշ երեկոյան, Հայոց ազգային (կենտրոնական) խորհրդի նոր պատվիրակությունը (նախագահ՝ Ալ. Խատիայան, անդամներ՝ Հովհ. Քաջազունի և Մ. Պապաջանյան), Թիֆլիսից գործուղվեց Բաթում՝ վերսկսելու առանձին դիվանագիտական բանակցություններ Օսմանյան Թուրքիայի հետ հաշտության դաշնագիր կնքելու համար³: Հաջորդ օրը՝ մայիսի 30-ին՝ ժամը 14-ին, նրանք Բաթումում էին: Նույն օրը՝ երեկոյան ժամը 5-ին՝ մինչև թուրքական վերջագրի ստորագրումը, տեղի ունեցավ առաջին հանդիպումը հայերի և թուրք պատվիրակության նախագահ Հալիլ բեյի ու ռազմական ներկայացուցիչ, հիմնական բանակցող Վեհիբ փաշայի միջև⁴: Երկու պատվիրակությունների բանակցային լեզուն ֆրանսերենն էր: Հարկ է նաև նշել, որ Բաթումի բանակցությունները դարձյալ ընթանում էին առանց զինադադարի:

Հայկական պատվիրակությունը պատրաստել էր թուրքական կողմին ներկայացնելու վերջնագրի պատասխանի երեք տարբերակ՝ ա) վերջնագիրը վերապահումով ընդունում՝ մերժելով որոշ կետեր, բ) անվերապահ ընդունում և գ) մեղմված տարբերակ⁵:

Շուրջ մեկ ժամ տևած բանակցությունների ընթացքում հայ պատվիրակ-

¹ Տե՛ս Միսնոյան Հ., Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Բ, Երևան, 1996, էջ 159:

² Տե՛ս Le statut international de l'Arménie, dictionnaire diplomatique, Académie diplomatique internationale, vol. 1, p. 197, 1934.

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 238:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 114:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 23, թ. 55, գ. 8, թ. 114:

ները փորձեցին համոզել թուրքական կողմին՝ վերադառնալ Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագրի սահմաններին և զիջումներ անել հայկական տարածքների պահպանման և այլ հարցերում¹: Սակայն նրանք շարունակեցին պնդել հայկական շահերը խստորեն ոտնահարող նախկին դաշնագրի նախագծի պայմանները, որի բովանդակությանն Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակության հայ անդամները ծանոթ էին դեռևս Բաթումի դիվանագիտական բանակցությունների առաջին օրերից (մայիսի 11-ից), որը մայիսի 26-ին ներկայացրել էին վերջագրի լեզվով տարածքային նոր պահանջներով²: Ըստ այդ վերջնագրի՝ Օսմանյան Թուրքիային էին անցնում ոչ միայն նրանց գործերի կողմից արդեն վերագրավված Արևմտյան Հայաստանը, այլև արևելահայ տարածքների զգալի մասը՝ ամբողջ Կարսի մարզը, Ալեքսանդրապոլի գավառը և ամբողջ երկաթուղիներն ու խճուղիները մինչև Երևան և Էջմիածնի գավառի մեծ մասը՝ Էջմիածին քաղաքով հանդերձ: Օսմանյան կառավարությունը պահանջում էր նաև Շիրակի և Արարատյան դաշտավայրերը գրեթե ամբողջությամբ՝ հայությանը զրկելով ամենակենսական տարածքներից: Լեռնի գնահատմամբ՝ «տասը հազար քառակուսի վերստ էր այդ Հայաստանը, մեծ մասամբ լեռ ու անապատ՝ Սևանի լճի չորս կողմը հայ ժողովրդի ոչ թե բնակության տեղ, այլ գերեզման: Պետական սահմանն անցնում էր Յերևանի տակով. հայերի ձեռքին մնում էր միայն վեց վերստ յերկարությամբ յերկաթուղի: **Ենվեր փաշան գտել էր, վոր միայն այսպիսի չափ ունեցող Հայաստանը կարող է յերկյուղ չներշնչել Թյուրքիային:** Իսկությունն այն էր վոր Թյուրքաց Հայաստանը վոչնչացնելուց հետո յերիտասարդ թյուրքերը վոչնչացնում էյին նաև ռուսաց Հայաստանը»³:

Ինչպես վերը նշվեց, թուրքական պատվիրակությունը միաժամանակ պահանջում էր հայերից ակտիվորեն միջամտել, որ հայկական զորամասերը անհապաղ դուրս բերվեն խորհրդային Բաքվից և նրա արվարձաններից: Հայ պատվիրակներն առարկեցին՝ նկատել տալով, որ այդ պահանջը կդիտվի միջամտություն խորհրդային Բաքվի ներքին գործերին⁴: Սակայն թուրքական կողմը աներկբա հայտարարեց, որ «**հակառակ պարագայում հարցը կլուծվի ռազմական ուժով:** «**Եթե դուք չեք կարող, ուրեմն գորք է տարվելու: Կվնասի, կտուժեն**»⁵: Ինչպես տեսնում ենք, դարձյալ գործի դրվեց թուրքերի ավան-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 114:

² Մանրամասն տե՛ս **Պետրոսյան Գ.**, Հայոց անկախ պետականության կերտման հարցի շուրջ (1918 թ. մայիս) // «ԲԵՀ. Միջազգային հարաբերություններ, քաղաքագիտություն», 2018, թիվ 1, էջ 5-6:

³ **Լեռ**, նշվ. աշխ., էջ. 404:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 120, թ. 55: Տե՛ս նաև **Ա.Ղո**, Հայության երկունքը, Երևան, 2014, էջ 410, **Ավետիսյան Հ.**, Հայոց ազգային միասնության հաղթանակը: 1918 թվականի մայիս, Երևան, 1998, էջ 131:

⁵ Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (Քաղաքական պատմություն), Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Երևան, 2000, էջ 44:

դական գործելակերպը՝ ռազմական սպառնալիքով ճնշում գործադրել Բաթումի բանակցային գործընթացների վրա: Թուրքական ռազմական նոր սպառնալիքներից խուսափելու համար Մ. Պապաջանյանը նրանց դիմեց. «Թույլ տվեք, որ, նախ մեր բարոյական միջոցները գործ դնենք հայ զինվորներին զենքով հայրենիք տեղափոխելու, ճանապարհները բանալով: Հետո դուք արեք այն, ինչ որ կորոշեք»¹: Այնուամենայնիվ, թուրքական կողմը հայ պատվիրակներին հասկացնել տվեց նաև, որ հետագա բանակցությունները շարունակելու և դաշնագրի նախագծում հնարավոր որոշ տարածքային ու սահմանային զիջումներ կատարելու համար ավելի լավ է ընդունել վերջնագիրը, քանի որ վերջածամկետը լրանում է մեկ ժամ հետո²: Իհարկե Հալիլ բեյը «ազնիվ խոսք տվեց սրբագրելու (տարածքային և սահմանային պահանջները – Գ. Պ.), որքան այդ հնարավոր է: Մենք միաձայն որոշեցինք այդ ձևով ընդունել»³: Նույն օրը՝ **մայիսի 30-ի երեկոյան ժամը 7-ին, պատվիրակության նախագահ Ալ. Խատիսյանը ստորագրեց թուրքական վերջնագիրը**, որում նշվում էր. «Հաստատանի պատվիրակությունը, օժտված լիազորություններով Հայոց ազգային խորհրդի, որն իրեն գերագույն իշխանության օրգան է հայտարարել, սույնով պատիվ ունի հայտնելու Ձեզ... որ ընդունում է հաշտության և բարեկամության Ձեր առաջարկած նախագիծը և, նկատի ունենալով Ձեր... բանավոր համաձայնությունը, նա պտրաստ է անհապաղ վերջնական լիակատար հաշտություն կնքելու համար: Պատվիրակության նախագահ»⁴: Ի դեպ, այդ առնչությամբ Ալ. Խատիսյանը տեղեկացնում է, որ մայիսի 31-ի հայ-թուրքական դիվանագիտական բանակցություններից պարզվեց, որ այդ համաձայնությունը (վերջնագրի վերջնաժամկետի պահին Վրաստանի լրության պարագայում) Կոստանդնուպոլսում շատ լավ տպավորություն է թողել⁵:

Ավելորդ է նշել, որ թուրքական վերջնագիրը վերաբերում էր Անդրկովկասի բոլոր անկախ հանրապետություններին: Ժամանակին վերջնագիրը ստորագրեց նաև ադրբեջանական պատվիրակությունը: Մինչդեռ, վրացական պատվիրակությունը, ունենալով կայսերական Գերմանիայի հովանավորությունը, սկզբում լռում էր և չէր ուզում ստորագրել: Նրանց վերջնաժամկետը նույնպես լրանում էր մայիսի 30-ին՝ երեկոյան ժամը 8-ին: «Այս պարագան, – գրում է Ալ. Խատիսյանը, – շատ զեշ տպաւորութիւն ձգեց թուրքերի վրայ»⁶: Այնուամենայնիվ, վրացական պատվիրակության անդամներն ուշացումով՝ հունիսի 1-ի գիշերվա ժամը 1-ին, Հալիլ բեյին գրավոր տեղեկացրել էին, որ իրենք համաձայն են երկաթուղային համաձայնագրին, բայց տարած-

¹ Նույն տեղում:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 23, թ. 55:

³ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 120, թ. 55:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 79, թ. 2:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 23, թ. 55:

⁶ «Հայրենիք», 1924, հոկտեմբեր, էջ 97:

քային հարցերում՝ ոչ¹: Այսինքն, վրացիները սկզբունքորեն ընդունում էին թուրքական վերջնագիրը, սակայն միայն Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագրի սահմաններում: Դրանից հետո հայտնի էր դարձել, որ Վեհիբ փաշան, ի պատասխան այդ գրության, գիշերվա ժամը 2-ին հրաման էր արձակել երեք կողմից՝ Բաթումի, Նոթանեբի և Վորոնցովկայի ուղղություններով, արշավել Թիֆլիսի վրա. վրաց պատվիրակությունը հարկադրված համաձայնվել էր ստորագրել վերջնագիրը: Երկու ժամ հետո Վեհիբ փաշան հրաման էր արձակել չեղարկել հարձակումը²: Այդ առնչությամբ Ալ. Խատիսյանը իր օրագրության մեջ արձանագրել էր. «Վրացիները բացահայտ իրենց գեներներն էին ճոճում: Վեհիբ փաշան և Խալիլը ասում էին՝ միթե վրացիներն իսկապես կարծում են, որ Վրաստանի պատճառով գերմանացիները կկոպեն Թուրքիայի դեմ: Դրա համար պետք է խելագար լինել: Մենք նրանց հետ միլիոնավոր անքակտելի կապեր ունենք»³: Փաստորեն օսմանյան կայսրության ռազմաքաղաքական դեկավարության պարտադրանքով վրացիները թուրքերին էին զիջելու Ախալքալաքի ու Ախլցխայի բացառապես հայաբնակ գավառները՝ բացի Ախդուրիի ու Զեքարի շրջաններից⁴:

Թուրքական վերջնագրի ստորագրման հաջորդ օրը՝ **մայիսի 31-ին՝ առավոտյան ժամը 10-ին, սկսվեցին հայ-թուրքական դիվանագիտական բանակցությունները**: Հայկական պատվիրակությունը ներկայացրեց տարածքային և սահմանային իր պահանջները՝ հիմնավորումներով հանդերձ, և խնդրեց հեռագրով հաղորդել պաշտոնական Կոստանդնուպոլսին բավարարել դրանք: Նույն օրը՝ երեկոյան ժամը 5-ին, Հալիլ բեյը ներկայացրեց իր կառավարության փոփոխած նախագիծը⁵: Երեկոյան ժամը 6-ից մինչև հունիսի 1-ի գիշերվա ժամը 2-ը տևած բանակցությունների ընթացքում քննարկվեց դաշնագրի **նախաօրինակը**՝ տեքստում կատարելով աննշան փոփոխություններ և տարածքային որոշ զիջումներ՝ հօգուտ հայերի: Հարկ է նշել, որ Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի ու Ղարաքիլիսայի հերոսական ճակատամարտերն ազդեցին Բաթումի դիվանագիտական բանակցությունների ընթացքի վրա, և օսմանյան կառավարությունը հարկադրված էր տարածքային և սահմանային որոշ «զիջումներ» կատարել:

Հունիսի 1-ին՝ ցերեկը ժամը 3-ին, հայկական պատվիրակությունը նախաստորագրեց դաշնագրի նախաօրինակը՝ հետագա դիվանագիտական բանակցություններում կողմերի միջև վերջնական համաձայնության հանգելու հեռանկարով: Նոթանեբից Ալ. Խատիսյանը և Մ. Պապաջանյանը ան-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 114, ֆ. 222, ց. 1, գ. 120, թ. 55:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 114:

⁴ Մանրամասն տե՛ս **Մելքոնյան Ա.**, Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին, Երևան, 2003, էջ 285-289:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 114:

միջապես հեռախոսագրույց ունեցան Թիֆլիսում Հայոց ազգային (կենտրոնական) խորհրդի նախագահ Ավ. Ահարոնյանի և խորհրդի անդամ Խ. Կարճիկյանի հետ և նրանց իրազեկեցին, որ **դաշնագրի նախաօրինակը ստորագրել են անկախ Հայաստանի Հանրապետության անունից**. «Հալիլ բեյը, ինչպես հենց ինքը բացատրեց, ստորագրելով (այն է՝ նախաստորագրելով – Գ. Պ.) դաշնագիրը՝ դրանով իսկ իր կառավարության անունից ճանաչեց մեր հանրապետությունն ու անկախությունը»¹: Իսկ Վեհիբ փաշան իր գրպանից հանեց «կտոր մը՝ կարմիր խաչ մը,– գրում է Ալ. Խատիսյանը,– սպիտակ ֆոնի վրայ՝ եւ ըսաւ. «Ահա հայկական դրօշակի իմ նախագիծը: Դուք քրիստոնեաներ եք եւ կը պարծենաք այս խորհրդանշով. ես կը կարծեմ, թէ խաչը պետք է ըլլա ձեր խորհրդանիշը»²:

1918 թ. հունիսի 4-ին՝ երեքշաբթի օրը, Բաթումում հանդիսավոր պայմաններում ստորագրեցին ֆրանսերեն կազմված «Հաշտության և բարեկամության դաշնագիր Օսմանյան կայսերական կառավարության և Հայաստանի Հանրապետության միջև»³, որը ստորագրեցին թուրքական պատվիրակության նախագահ Հալիլ բեյը և Վեհիբ փաշան, իսկ Հայաստանի Հանրապետության կողմից՝ Ալ. Խատիսյանը, Հ. Քաջազնունին և Մ. Պապաջանյանը:

Դաշնագիրը բաղկացած էր 14 հոդվածից և երեք լրացուցիչ հավելվածներից: Ըստ այդ դաշնագրի՝ Օսմանյան Թուրքիային էին անցնում ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանը, այլև Արևելյան Հայաստանի տարածքի զգալի մասը՝ Շարուր-Դարալագյազը, Նախիջևանը, Մուրմալուն, Կարսը, Կաղզվանը, Սարիղամիշը, Ախալքալաքը, Լոռին: Հայաստանին մնում էին Նոր Բայազետի գավառը, Երևանի, Էջմիածնի, Ալեքսանդրապոլի և Ղարաքիլիսայի գավառների ընդամենը 9 հազար քառակուսի վերստ (շուրջ 11 հազար քառ. կմ) տարածություն⁴: Հայաստանից խլվում էին Ալեքսանդրապոլը և երկաթուղին՝ մինչև Ջուֆա. հանրապետությանը մնում էր ընդամենը 6 վերստ երկաթգիծ (13 կմ). երկաթուղիների վերահսկողությունը անցնում էր Օսմանյան Թուրքիային, իսկ պետական սահմանը անցնում էր Երևանից 7 կմ հեռավորության վրա⁵:

Ինչպես վերը նշվեց, տարածաշրջանում ստեղծված աշխարհաքաղաքական և տնտեսական հակասությունների և շահերի բախման պայմաններում համառ պայքար ծավալվեց Բաքվի նավթի գրավման համար երկու դաշնակիցների՝ Օսմանյան Թուրքիայի և կայսերական Գերմանիայի միջև: Թուր-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 23, թ. 86:

² **Խատիսեան Ալ.**, Հայաստանի հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Աթենք, 1930, էջ 71:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 23, թ. 101-103:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 23, թ. 101, **Ավետիսյան Հ.**, Հայկական հարցը 1918 թվականին, Երևան, 1997, էջ 253:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

քական բանակի՝ դեպի Ադրբեջան տանող ամենակարճ ճանապարհին անցնում էր Հայաստանի տարածքով: Ուստի Առաջին աշխարհամարտում Թուրքիայի մոտալուտ պարտության պայմաններում եթե թուրքերը շարժվեին դեպի Բաքու, չէին կարող իրենց հետևում թողնել հայկական թշնամական բանակները: Հենց այստեղից էլ Օսմանյան կայսրության շտապողականությունը. ընդունելով անկախ Հայաստանի գոյությունը՝ վերջինիս հետ կնքել հաշտություն և այդ դաշնագրի ուժով մի կողմից ապահովել իր թիկունքը հայկական զորամիավորումների հարձակումներից, իսկ մյուս կողմից իրավունք վերապահել իրենց խորհրդային Բաքվից ու նրա արվարձաններից դուրս բերել հայկական զինյալ ջոկատները:

Իսկապես, Օսմանյան Թուրքիայի՝ վերը նշված ռազմավարական նկրտումները բովանդակող պարտավորությունները պարտադրվեցին Հայաստանի Հանրապետությանը: Ուստի ամեննին պատահական չէր, որ այդ դաշնագրի ստորագրումից անմիջապես հետո Վեհիբ փաշան Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունից պահանջեց անհապաղ կատարել դաշնագրին կից ժամանակավոր լրացուցիչ հավելվածի 1-ին հոդվածի պարտավորությունը. «Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունն անհապաղ ձեռնամուխ կլինի իր զորքերի զորացրմանը: Այդ զորքերի քանակը, ինչպես և այն ռազմական օկրուգները, որոնց մեջ դրանք կլինեն, կորոշվեն՝ Օսմանյան կայսերական կառավարության հետ համաձայնեցնելով, ընդհանուր պատերազմի ամբողջ ժամանակաշրջանի համար»¹:

Ուշագրավ է, որ այդ հոդվածից բխող տրամաբանական այլ պարտավորություն ամրագրվեց նաև հիմնական դաշնագրի 5-րդ հոդվածով, որը գրեթե ուշադրության չի արժանացել ուսումնասիրողների կողմից: Ըստ դրա՝ «Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը պարտավորվում է գործունե կերպով հակազդել, որպեսզի ոչ մի բանդա չկազմավորվի և չզինվի իր տերիտորիայի սահմաններում, ինչպես և զինաթափել ու ցրել բոլոր բանդաները, որոնք կփորձեն թաքնվել այնտեղ»²:

Բացի դրանից, նույն դաշնագրի 11-րդ հոդվածով «Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը պարտավորվում էր գործադրել բոլոր ջանքերը, որպեսզի սույն պայմանագրի ստորագրումից հետո Բաքու քաղաքից էվակուացվեն այնտեղ գտնվող բոլոր հայկական զինվորական ուժերը, ինչպես նաև ապահովել, որ այդ էվակուացումը առիթ չտա որևէ ընդհարման»³:

Ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը ստիպված էր ստանձնել եռակի պարտավորություն՝ նախ ցրել

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 11, թ. 120:

² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 23, թ. 102, Հայաստանի միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), պրոֆ. Ջ. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972, էջ 534:

³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 23, թ. 103:

հայկական գործը՝ թողնելով ընդամենը 1200 զինվոր... Մի կողմից վերջ դնել բոլոր ռազմական գործողություններին թուրքական բանակի թիկունքում, իսկ մյուս կողմից, ինչը շատ ավելի կարևոր էր, հարկադրել հայկական զորաջոկատներին հետ քաշվել խորհրդային Բաքվից:

Փաստորեն դաշնագրի և նրան կից լրացուցիչ հավելվածի հոդվածների իրավունքով Վեհիբ փաշան պահանջեց Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանն անհապաղ լուծարել Անդրանիկի գործադար և վտարել նրան Հայաստանից. ազգային հերոսը, չընդունելով Բաթումի դաշնագիրը և Հայաստանի կառավարությունը, իր գործով հեռացավ հանրապետության տարածքից¹:

Այսպիսով, թուրքական վերջնագրի ստորագրումն այլընտրանք չունեք: Դա հետևանք էր Հարավային Կովկասում ստեղծված աշխարհաքաղաքական և ռազմաքաղաքական զարգացումների: Հետևապես ստեղծված իրավիճակում արևելահայության փրկության միակ ելքը թուրքական վերջագրի ընդունումն էր և հաշտություն կնքելը, որքան էլ որ այն ծանր լինեք:

**Гегам Петросян – Второй этап батумских дипломатических переговоров:
принятие турецкого ультиматума (май-июнь 1918 г.)**

Второй этап батумских переговоров начался 30 мая и продолжился до 4 июня, уже при участии трех независимых закавказских государств: Армении, Грузии и Азербайджана, однако переговоры велись с каждым государством в отдельности. Эти переговоры ознаменовали начало нового этапа в армяно-турецких отношениях. 30 мая 1918 г. председатель армянской делегации Ал. Хатисян подписал бесперспективный турецкий ультиматум. Это явилось следствием геополитических и военно-политических событий на Южном Кавказе. В создавшейся ситуации единственным выходом стало принятие турецкого ультиматума и заключение мира, как бы сложно это ни было.

**Gegham Petrosyan – The Second Phase of the Batumi Peace Talks:
the Turkish Ultimatum (May-June 1918)**

The second phase of the Batumi talks began on May 30 and continued until June 4, simultaneously with the three Transcaucasian autonomous republics - Armenia, Georgia and Azerbaijan, but separately with each other. This was a new stage in the relations between Armenians and Ottoman Turkey. On May 30, 1918 President of the Armenian Delegation, Al. Khatisyan, having no alternative, signed the Turkish ultimatum. This was as a result of geopolitical and military-political developments in the South Caucasus. In the current situation, the only way out for the survival of the Eastern Armenians was the adoption of the Turkish ultimatum and conciliation, no matter how hard it was.

¹ Տե՛ս Միմոնյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 163-165: